

Г.О. Корольов
(м. Київ)

**ІНТЕЛІГЕНЦІЯ Й УКРАЇНСЬКА ІДЕЯ У
РОСІЙСЬКОМУ ІМПЕРСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ
на початку ХХ ст.:
МЕТОДОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ**

В Україні початок ХХ ст. був відмічений двома взаємозв'язаними сторонами історичного процесу, які лише у сукупності відображали складність його соціальної складової. Одна з них – макросоціальна динаміка, інша – суспільні трансформації, які вели до якісних змін у порівнянні з попередніми періодами історії. Важливе місце в означеному процесі належить інтелігенції підросійської України, її ролі, статусу, місцю в імперському суспільстві та рівню соціальної взаємодії навколо української ідеї.

Актуальність проблеми визначається, з одного боку, особливою значимістю соціальної історії, а з іншого, – принциповою невирішеністю у вітчизняній історіографії як у методологічному, так і в конкретно-історичному плані проблеми тотальних суспільних змін, каталізатором яких виступала українська ідея, їх вплив на розвиток національно-визвольного руху з акцентацією на державотворчий процес.

Історіографія цієї проблеми є досить різнобічною, що зумовлювалося політичною кон'юнктурою. Наукову літературу з вказаної проблеми можна поділити на два основні напрямки. Перший – це студії загально-го характеру, в яких тією чи іншою мірою досліджувалися загальні аспекти історії інтелігенції Наддніпрянської України початку ХХ ст. Це праці таких учених, як М. Грушевський¹, Д. Дорошенко², В. Сарбей³, О. Рєєнт⁴ й О. Копиленко⁵. Другий – наукові публікації, які досліджують конкретно-проблемний фон, у яких розкривається процес виникнення, сутнісні характеристики, державотворча роль інтелігенції. До них слід віднести монографії Г. Касьянова⁶ та Н. Шип⁷.

Українська ідея – це ставлення до України як до визначеної геополітичної, соціокультурної спільноти, розгляд її в плані внутрішньої єдності й відмінності від інших політичних, суспільних, економічних утворень. Історія української ідеї – це етапи формування вітчизняних теорій та систем поглядів, світобачень, що включає також спробу реалізації останньої шляхом усвідомлення її суспільством. Українська ідея – це динамічне поняття, а не лише абстрактна, логічна і психологічна категорія,

що в своїй основі включає стан суспільства у соціосферичному вимірі та рівень її усвідомлення соціальними групами. В умовах реалізації форм вітчизняної державності були закладені основи української історико-культурної спільноти.

Історія свідчить про наявність різних інтерпретацій української ідеї в суспільно-політичній думці й практиці. Їх аналіз і оцінка дають змогу вивести аспект існування єдиного концепту останньої, яка склалася на початку XX ст. Про це засвідчить спроба історіософської та соціальної реконструкції тогочасного українського населення.

Події й історичні тенденції перших років XX ст. поклали початок не тільки якісно новому етапу генези української ідеї, що є стрижнем політичної свідомості, але виявили також протилежний рівень її осмислення суспільством у порівнянні з XIX ст., визначили при цьому напрям до співіснування національних і соціальних характеристик у межах кожної соціальної верстви, втілили переваги модифікованих аспектів розвитку цієї ідеї у традиціях українського історичного процесу, внаслідок чого відбулося оформлення в політичній та соціокультурній сферах системи суспільної самоорганізації. Виявом останньої став розвиток повстанського руху селян, робітничих страйків, студентських виступів.

Розвиток української ідеї був зумовлений діалектикою і наявністю структуропроектних компонентів: суспільних відносин, соціальної мобільності. На початку XX ст. в Україні в ієрархії суспільних пріоритетів населення особливе місце починає займати процес націотворення (який виходить з латентного стану), що був зумовлений існуванням державного індустріалізму й селянського локалізму як соціальних доктрин співжиття. Недаремно Ю.В. Бромлей стверджував, що в складі Російської імперії у кінці XIX – на початку XX ст. існувала українська нація⁸. Націогенеза являє собою, згідно з модерністською інтерпретацією, багатоаспектний процес утвердження і розвитку інтересу до національної ідеї, яка є продуктом модерної епохи⁹, шляхом створення самодостатнього культурно-етнічного організму, політичного страту. При цьому активізується матеріальна та духовна культура. Важливою характеристикою цього процесу є домінування суб'єктивних чинників¹⁰, які на соціальному рівні з'єднуються в національну ідентичність, котра внутрішньо активізує світоглядні засади самоусвідомлення, модифікує архетиповий компонент ментальності у спільні міфи, формуючи тим самим націокреативний рушій, що має протистояти не лише імперському соціуму, а й привнести на інтелектуальному рівні домінант західної цивілізації. Через простір Західної України відбулося звернення до симбіозу традиційних (постсередньовічних) з модерністськими явищами в

соціально-політичному житті. Історія суспільства останньої досить чітко вкладається у західні пріоритети XIX ст. Тому акцентація в нашому дослідженні буде робитися на підросійську Україну з метою визначення її історичної належності до заданого параметру.

Початок XX ст. був ознаменований цивілізаційною кризою. До її основних рис як історичної категорії XX ст. слід віднести: дипломатичну війну у середині західної цивілізації, зародки масової культури, розвиток технічної революції, розгортання Великої війни 1914–1918 рр., формування євроатлантичної системи міжнародних відносин, яка засновувалася вже не на принципі балансу сил, а відкрила напрям до гегемонії, інтервенціонізму. Взаємодія цих факторів сприяла тому, що на початку XX ст. в Росії відбувся перехід до модернізації мобілізаційної моделі. Передумовами її стали: відставання останньої на рівні цивілізаційного розвитку, різка соціальна диференціація, значний рівень відчуження народу від влади, активність радикально-екстремістських сил, розбалансованість соціальної структури. Це у свою чергу сприяло залученню українського суспільства Наддніпрянщини до західних пріоритетів, до пошуку перспектив свого життя. Однак в об'єктивній історичній реальності, яку характеризує консервативно-архаїчне мислення, стереотипи існування імперського суспільства, наявність структурних елементів євразійської політичної моделі Росії, їх реалізація зводилася нанівець. До активізації останніх міг привести лише внутрішньоукраїнський фактор, що передбачає ретельний аналіз теоретичних (які базувалися на виробленні системи ідеологічних мотивацій) та практичних основ (що виявлялося в інституціоналізації політичних партій на початку XX ст.) історичного досвіду. Він передбачає існування власних державних інституцій і проектів, суспільних форм, економічних систем, які знаходилися в підґрунті історичного розвитку Наддніпрянської України.

Тогочасні суспільні відносини в останній стали генератором тенденцій націоструктурних процесів в організації громадського життя у Російській імперії, охоплюючи при цьому весь спектр його сфер. Для зламу легітимності імперського самодержавства як традиційного укладу українська інтелектуальна еліта здійснила утвердження напрямків шляху розвитку у контексті нереалізованості державної місії України від автономізму через федералізм, як проміжний етап, до самостійності. Наявність цих позицій оформила дві потужні течії української перспективи – автономістичний та самостійницький. Їх існування виявлялося в межах залучення російської історичної дійсності до європейського процесу. Власне, з цього ґрунту їм брати було нічого, хоча аналітична проекція задана.

Двома визначними рухами в Європі XIX ст. були романтичний націоналізм і гуманістичний індивідуалізм¹¹. На початку XX ст. вони були

прилаштовані російською інтелектуальною думкою до основ життя у двох іпостасях: віхівській та революційній. В ідеологічному вимірі зазначені напрямки були консервативним і соціалістичним. Ідеалом обох течій був індивідуалізм. Тільки віхівський вірив у державний, а революційний – у суспільний. Тобто вони виступали за владу існуючої інституції як гаранта проти хаосу, жорстокості, до якої міг спричинити неконтрольований індивідуалізм¹². Їх єднали лише критерії до історичного поступу, задані дискусією західників та слов'янофілів 30–40-х років XIX ст., й апелювання до доктрини месіанської ролі Росії. На українському ґрунті виразниками двох інтелектуальних традицій Заходу були громадівський рух і українське народолюбство. Перший існував як закономірний, що відповідає процесу зародження політичної свідомості та нації. За концепцією П. Магочія¹³, він відповідав періоду культурницької боротьби з присмаком організаційного моменту, закладаючи підґрунтя до утворення у майбутньому політичних партій. Другий – був рецидивом проведення модернізаційних буржуазних реформ 60–70-х рр. XIX ст. Він став національною (східнослов'янською) формою європейського демократизму¹⁴. Народолюбство не бачило в українському суспільстві державобудівничої потенції, свідомо пропагуючи революціонування політичної системи Росії.

Суспільство Наддніпрянської України початку XX ст. знаходилося у досить суперечливому та складному становищі, яке зумовлювалось історичним розвитком останньої в XIX ст., коли воно перебувало на стадії недорозвиненої аграрної спільноти¹⁵.

Російському самодержавству вдалося забезпечити підкорення культурного порядку політичному й слабкий безпосередній вплив верхніх верств суспільства на владу царя. В умовах високої концентрації влади у монарха на початку XX ст. почав проявлятися її негативний вплив на формування соціальної стратифікації. У Росії, як і в Україні, був низький рівень самоідентифікації соціальних верств. Крім того, були також відсутні класові організації. Не зважаючи на наявність традиції локального об'єднання на селі у громаду, рівень її суспільної активності був лише побутового характеру. Залишалася низькою й самоорганізація міських верств. Професійні групи та їх неформальні організації знаходилися під контролем офіційної влади. Соціальна мобільність визначалася перш за все правовим статусом певної групи. Самодержавство орієнтувалося на використання регулюючих і примусових методів управління, обмежуючи свободу дій усім верствам населення при досить низькому ступені їх впливу на владу.

Важливою особливістю російської дійсності була система розподілу влади, що забезпечувала складний стратифікаційний поділ суспільства

з різними соціальними межами. Специфікою України було те, що увага акцентувалася на відмінностях у правах різних верств, а не на важливості виконання притаманних кожній групі обов'язків, пов'язаних із службою державі. Як наслідок, подальші кроки влади були закономірними.

Серед системи детерміннів, що зумовили виникнення політичних стереотипів, штампів, ідеологічних нашарувань, був спектр суспільних заходів, що проводився царською елітою щодо України: тотальна русифікація, антиукраїнський механізм цензури, підміна національних соціальних та культурних цінностей, традицій, норм сурогатними та масовими, руйнування авантюрно-козацького типу ментальності, насадження на психологічному рівні в рамках межового стану України між Заходом і Сходом стилю прихованого існування, що передбачав звичку переховуватися від зовнішньої небезпеки, бути суспільно пасивним, що неминуче призводило на рівні всіх соціальних верств до звуження контактів між собою. Це був "відступ від себе" як характеристика соціально-психологічного стану українського населення на початку ХХ ст.¹⁶ Всі ці чинники викликали протидію у суспільній свідомості українців, сприяли розгортанню національно-визвольного руху, який виробляв систему перспектив шляхом здійснення завдання протистояти російським імперіалістично-шовіністичним зазіханням на тогочасний український соціум, із заперечуванням того, що несла українцям російська інтелектуальна еліта. Дії українського руху були відповіддю на російську історичну дійсність, конкретні прояви яких синхронно збігалися із суспільними катаклізмами в імперії.

Російський імперіалізм (у політичному вимірі) сприяв формуванню модерного суспільства. Цей процес яскраво ілюструє роль та місце російського чиновництва, імперсько-дворянського стану, сільської общини та робітництва у суспільстві. Вони виявляли найбільшу адаптованість у повсякденному житті, були охоронцями консерватизму, а також колективності. На рівні соціальної стратифікації в Російській імперії відбулася підміна верстви соціальним типом. В імперському соціумі з ХІХ ст. почалося оформлення поділу на два основних табори у структурі суспільства й складання соціального типажу. Останній – це найбільш вдала характеристика російської автаркії кінця ХІХ ст. Політичне, економічне, культурне домінування останнього, який являв собою не елітарну меншість, не рушія прогресу, а носія регресивних настанов, призвело суспільство Росії до деградації. "Без провідної касти, керуючої верстви суспільність не існує, а існує стадо, – писав іспанський філософ Х. Ортега-і-Гассет, – тому втрачається морфогенетична функція того невидимого, тої творчої сили та життєвої енергії, яка формує речі і людські спільноти"¹⁷. Соціальні типи російського суспільства вкоренили

нові звичаї, створивши мутантну культуру, котра й визначала їх буття, традиції останніх, виключаючи при цьому можливість до їх застосування та задіяння, вироблення соціальних новацій. Тим самим було встановлено закостенілість суспільства Росії. Ці процеси зміцнили характеристику інерційного мислення, як негативний досвід і надмірна пасивність мас. Не можна оминати увагою під час характеристики суспільного середовища феномен комплексу малоросійства, який був ідеологічним виразом підлеглості, що існував як провінціалізм та знаходив вияв в ігноруванні власної культури, національних традицій, переході на російську мову у повсякденному житті, активній підтримці великодержавної політики влади¹⁸.

В українській історичній реальності початку XX ст. цей комплекс охопив інтелігенцію й певною мірою робітництво. Революція 1905–1907 рр. дала відлік кризовим процесам, які почалися у Російській імперії. При цьому їх загострення вело до неминучої поляризації населення¹⁹.

Окреслені тенденції соціокультурного життя початку XX ст. підводять нас до аналітико-структурного погляду на інтелігенцію. Для детальної характеристики та об'єктивної ретроспективи існування української ідеї в тодішньому російському імперському суспільстві доцільно розглянути схему її усвідомлення інтелігенцією як позавиробничою соціальною групою, з використанням впливів суспільно-політичних явищ – революції 1905–1907 рр., столипінських реформ – у напрямі розвитку світового історичного процесу.

Концептуальну першість у соціоісторичному аналізі ми відводимо інтелігенції з огляду на те, що на основі соціальних зв'язків саме нею було внесено теоретичну модель української ідеї й експортовано її положення до селянства і робітництва. Формування модерної нації протягом XIX ст. в межах утвердження у Росії рис індустріальної цивілізації викликало до життя особливу соціальну групу – інтелігенцію, суспільно-консолідуюча роль якої дедалі збільшувалася²⁰. В Україні кількість останньої до 1917 р. становила лише 3%²¹. Її виникнення було зумовлено активізацією соціальної мобільності, яка на практиці являла собою соціально-фахову, демографічну передислокацію людини або рідше окремої спільноти у структурі суспільства, як наочний результат своєї власної або сторонньої громадської діяльності (виробничої, культурної, політичної). Ця можливість обумовлювалась інтелектуальними здібностями та психологічними рисами людини. Шлях такого переходу прокладався через спілкування, формування її авторитету. До передумов утворення інтелігенції слід віднести також і встановлення багатосторонніх зв'язків між селянським локалізмом та робітничим індустріалізмом.

Цей процес був досить прогнозованим, тому що обумовлювався співіснуванням різних економічних систем: від ринкових (капіталістичних) на рівні фабрично-заводського виробництва до натуральних (феодалних) моделей і наявністю ремісничо-цехової структури, мануфактури, промислів, які існували в залишковій формі. Економічний базис Росії містила у собі суперечливу інституційну систему, що засновувалася на складному співвідношенні станово-бюрократичних й общинних відносин. Багатоукладність імперської економіки, що єднала патріархальний, дрібнотоварний, приватновласницький уклади, зумовила різносторонній політичний фон для мікросоціуму інтелігенції в залежності від практичності певної політичної чи ідеологічної доктрини здійснити суспільні перетворення і трансформації. Кожна група інтелігенції мала свою власну проєкцію на майбутнє. Саме інтелігенти вперше задалися питанням своєї національної ідентичності. Це дозволяло їм допомагати пройти цей шлях самоусвідомлення іншим²². Однак їх світоглядно єднало розуміння, що імперсько-консервативні аргументи щодо загальноросійської нації, войовничого та архаїчного православ'я домінують у свідомості українського населення²³. Це усвідомлення визначило напрями в формах і методах їх життя й суспільної діяльності, призвівши до соціальної неоднорідності²⁴. На наш погляд, на початку ХХ ст. склалися три групи інтелігенції. За критерій ми беремо ставлення їх до суспільних процесів.

До першої групи відносяться представники інтелігенції, які намагалися соціально співпрацювати активізувати сталі українські традиції, звичаї, ментальні архетипи засобом поширення ідеї національної самобутності, роблячи акцент на політичному стилі діяльності. Другу становили та частина її, яка діяла у руслі, заданому російською ліберально-земською інтелігенцією, котра була в умовах Російської імперії опозицією, що охоплювала регіональний рівень. Вона сприяла також утвердженню новітніх засад професійної діяльності та етики на протипагу прямому пристосуванству й услужництву, являла собою чиновницьку опозицію. До третьої належали ті, які своєю життєвою позицією підтверджували лояльність російському самодержавству і були відкриті до співпраці з ним. З приводу останньої групи влучною є думка львівського вченого Б. Кухти, який зазначив, що народу вже втретє довелося формувати еліту, яка боялася проголосити себе українською. В.Г. Сарбей, застосовуючи критерій ідеологічних мотивацій, виділяє дві частини інтелігенції: демократичну та консервативну²⁵. Отже, дана схема концептуально відповідає попереднім науковим дослідженням.

Наведений поділ підтверджує думку про відсутність тотальної ролі інтелігенції у розгортанні національних процесів на початку ХХ ст. й

ставити під сумнів її адекватне реагування на кризові явища. Це були зовнішні складові процесу трансформації української інтелігенції в політичну еліту в той час. Його внутрішню сутність означає розвиток її політичної свідомості, який виявився у тому, що національний рух почав ґрунтуватися не на вузьких суспільних інтересах однієї верстви. “Справа не в тому, чи бере участь маса в активних формах руху: справа в тому, чи правильно трактує інтелігенція інтереси і прагнення цих мас”²⁶.

Українська національна інтелігенція на початку XX ст., сприйнявши західну ліберальну й демократичну ідею, на практиці не стала буржуазією, тобто власником засобів виробництва та носієм її ідей. З того часу відбулася її закоріненість у європейську інтелектуальну і культурно-політичну традицію²⁷. Саме вона, внаслідок участі в інституціоналізації й діяльності політичних партій та організацій, до своєї професійної, корпоративної, соціальної характеристик додала інтелектуальну елітарність. До початку Великої війни 1914–1918 рр. існувала стихійна соціальна доктрина української інтелігенції, зміст якої становили суперечливе співвідношення і поєднання положень свободи громадянського суспільства як теоретичного вияву гуманістичного індивідуалізму, котрий був породжений Просвітництвом та буржуазними революціями кінця XVIII – середини XIX ст., з месіанськими, що було притаманне романтичному націоналізму. Останній вперше виник у Німеччині в кінці XVIII ст., об’єднавши це власним ментальним ідеалом правди й справедливості, які були притаманні традиціоналістській слов’яно-православній цивілізації. Загалом можна погодитися з твердженням, що інтелігенція Росії була ідеологічною, а не професійною чи економічною групою, утвореною з різних соціальних верств і класів²⁸. Вона, у тому числі й українська, не була достатньо структурованою за корпоративною ознакою, що зумовлювалося архаїчністю в побуті, консерватизмом, стабільністю внутрішньосоціальних зв’язків по відношенню до економічних відносин. При порівнянні української та російської інтелігенції доцільно звернутися до міркувань історіософа М. Бердяєва, який теоретично прослідкував, що остання радикально-демократична, “духовно-консервативна і чужа істинній свободі; вона захоплена швидше ідеєю механічності, ніж свободою”²⁹. Підґрунтям цього були соціальна доктрина колективізму, а не індивідуалізму роз’єднаних людей та багатовекторні інтелектуальні потоки на рівні її мікросоціуму. Саме у цьому полягає докорінна відміна у світогляді, політичних позиціях, соціальному місці між інтелігенціями імперії. Вся духовна сила й енергія російської спрямовувалася на єдину думку про спасіння своєї душі, народу, світу³⁰.

Українська інтелігенція світоглядно змінила акценти із спасіння на звільнення, що у реальній дійсності виявилось в концептуальному

оформленні ідеєю національної державності. Вона, проводячи широке культурництво протягом XIX ст., зрозуміла, що в середині інших соціальних верств, завдяки асиміляторській політиці самодержавства, існувала своєрідна стала психологічна платформа, в якій співвідносилися прагнення до соціального достатку, миру і землі – в селян, власності та достойної оплати – у робітників. Залучаючи селянство й робітництво до національного руху, вітчизняна інтелігенція привчала їх до української ідеї. Її успішне впровадження до свідомості можливе лише в умовах формування позитивного, якісного, перспективного ґрунту.

Перший етап полягав у пізнанні історичних коренів і досвіду шляхом руйнування стереотипів російської дійсності. Другий – мав нести поширення ідей громадського демократизму (просвітницька ланка), який мав з'єднатися з матеріалізованою ідеєю громадянського рівноправ'я (політична боротьба). Недаремно існує думка, що утвердження прав особистості духовно та морально не пов'язувалося із закріпленням відповідальності й обов'язків. «На початку XX ст. зміст української пропаганди стає менш софістичним, – як зазначав Я. Грицак, – а її тон – набагато різкішим щодо національних ворогів. Економічні аргументи відтискаються покликанням на історичну традицію, що мала ілюструвати одвічне прагнення українців до власної незалежної держави та їхню готовність до жертв»³¹. Інтелігенція підросійської України в перші роки XX ст. стала транслятором національної ідеї до інших соціальних верств. Приймаючи з ентузіазмом ідею вільної особистості, інтелігенти не могли не зважати на антропологічну й аналітичну схему громадянського суспільства, яка репрезентує людину як конкуруючого індивіда. Якщо для західної інтелектуальної традиції ідеалом був пошук правди, для російської – істини, то для української – справедливості. Тим самим соціальний світогляд інтелігенції ставав духовною інстанцією, яка б взяла на себе формування та легітимізацію нового суспільства і держави.

¹ Грушевський М. Конституційне питання і українство в Росії // Літературно-науковий вісник. – Львів, 1905. – Т. XXX. – С. 245–258; його ж. Освобождение России и украинский вопрос. Статьи и заметки. – СПб., 1907. – С. 292.

² Дорошенко Д. Євген Чикаленко: його життя і громадська діяльність. – Прага, 1934. – С. 99.

³ Сарбей В.Г. Становлення і консолідація нації та піднесення національного руху на Україні в II пол. XIX ст. // УІЖ. – 1991. – № 5. – С. 3–16; його ж. Етапи формування української національної свідомості (кін. XVIII – поч. XX ст.) // УІЖ. – 1993. – № 7–8. – С. 3–16.

⁴ Реснит О.П. Україна в імперську добу (XIX – поч. XX ст.). – К., 2003. – С. 340.

- ⁵ *Копиленко О.Л.* “Українська ідея” М. Грушевського: історія і сучасність. – К., 1991. – С. 184.
- ⁶ *Касьянов Г.В.* Українська інтелігенція на рубежі XIX–XX століть: соціально-політичний портрет. – К., 1993. – С. 172.
- ⁷ *Шип Н.А.* Интеллигенция на Украине (XIX в.). Историко-социологический очерк. – К., 1991.
- ⁸ *Бромлей Ю.В.* Очерки теории этноса. – М., 1983. – С. 59, 61, 79.
- ⁹ *Касьянов Г.* Теорія нації та націоналізму. – К., 1999. – С. 81.
- ¹⁰ Там само. – С. 82.
- ¹¹ *Берлін І.* Чотири есе про свободу. – К., 1994. – С. 64.
- ¹² *Немчинов І.Г.* Зміна віх або генеза більшовизму. – Нова політика. – 1998. – № 3. – С. 22.
- ¹³ *Магочій П.* Українське національне відродження: нова аналітична структура. – Український історичний журнал. – 1991. – № 3. – С. 98.
- ¹⁴ *Світленко С.І.* Народництво в Україні: сучасний погляд на проблему. // УІЖ. – 1997. – № 3. – С. 47.
- ¹⁵ *Магочій П.* Вказ. праця. – С. 98.
- ¹⁶ *Кульчицький О.* Проблематика взаємин етнопсихології та диференціальної психології релігії // Релігія в житті українського народу. – Мюнхен – Рим – Париж. – 1966. – С. 65–75.
- ¹⁷ *Ортега-і-Гассет Х.* Вибрані твори. – К., 1994. – С. 343.
- ¹⁸ *Литвин В.* Тисяча років сусідства і взаємодії // Творити Україну Велику. – К., 2003. – С. 191.
- ¹⁹ Там само. – С. 238.
- ²⁰ “Українське питання” в Російській імперії. (к. XIX–п. XX ст.). – Колективна монографія. – К., 1999. – С. 41.
- ²¹ *Кухта Б., Теплоухова Н.* Політичні еліти і лідери. – 2-е видання. – Львів., 1996. – С. 53.
- ²² *Бачинський Д.В.* Українська інтелігенція – основна рушійна сила українізації. // Нац. академія наук. Ін-т історії України. Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика. Зб. ст. Випуск 5. – К., 2001. – С. 144–145.
- ²³ Політична історія України XX століття. – Т. 1. – К., 2004. – С. 116.
- ²⁴ “Українське питання” в Російській імперії. – С. 41.
- ²⁵ Там само. – С. 42.
- ²⁶ *Жаботинський В.* Вибрані статті з національного питання. – К., 1991. – С. 97.
- ²⁷ *Литвин В.М.* Інтелект і влада. // Творити Україну Велику. – К., 2003. – С. 130.
- ²⁸ *Кара-Мурза С.Г.* Советская цивилизация. – Ч. 1. – М., 2002. – С. 213.
- ²⁹ *Бердяев Н.* Душа России // Судьба России. – М., 1918. – С. 15.
- ³⁰ *Бердяев Н.* Об отношениях русских к идеям // Там само. – С. 82.
- ³¹ *Грицак Я.* Нарис історії України: Формування модерної української нації XIX–XX століття (Навчальний посібник). – К., 1996. – С. 95.